

(18)

TALIŞ HANLIĞI'NDAN GEÇEN TRANSİT TİCARET YOLLARI ve PARA DEVRİYESİ

Mayis CƏFƏROV Vəliməmməd oğlu²¹⁰

ÖZET

Araştırmaya konu olan dönemde, Azerbaycan'ın diğer önemli ticaret bölgelerinden olduğu gibi, Lenkeran'dan da uluslararası tranzit ticaret yolu geçmekteydi. Yol üzerinde yerleştiğinden Talış Hanlığı da bu uluslararası ticarete yer almaktaydı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Güney-Doğu bölgesinde, rastlantı veya kazılar sonucu bulunan sikkeler, bölge insanının etnografik kaynak gibi koruduğu İran'ın altın tümenleri, gümüş riyalleri, Semerkant paraları, Rusya'nın, Polonya'nın, İsveç'in, Hollanda'nın, Avusturya'nın, Fransa'nın altın sikkeleri Talış Hanlığı'nın uluslararası ticaretteki rolünü göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Han, define, sikke, tümen, riyal, fels, taller, ticaret, islahat.

ABSTRACT

(TRADE TIES AND MONEY TURNOVER IN TALYSH KHANATE)

In the period that was investigated as other important trade centres of Azerbaijan highway international trade ways passing through Lenkeran the Talish khanate took part in the international trade. The coin treasures found in the south-east region of the Azerbaijan Republic, accidental findings, Iran's golden tumans, silver reals, Samargand money, golden coins of Russia, Poland, Sweden, Holland, Austria, France that the population of the region saved as an ethnographic material confirms the participation of the Talish khanate in foreign and transit trade.

Keywords: Khan, treasure, coins, tuman, real, fels, taller, trade, reform.

XÜLASƏ

(TALIŞ XANLIĞINDA TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ VƏ PUL DÖVRİYYƏSİ)

XVIII-XIX əsrin əvvəllərində Cənub-şərqi Qafqazın başqa mühüm ticarət mərkəzlərində olduğu kimi tranzit ticarət yolları hazırkı Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq regionundan keçirdi. Bu səbəbdən Talış xanlığı da beynəlxalq ticarətdə iştirak edirdi. Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq regionunda aşkarlanan sikkə dəfinələri təsadüfi tapıntılar və bölgə əhalisində etnografik material kimi qorunub saxlanılan İranın qızıl tümənləri, gümüş realları, Səmərqənd pulları Rusiyanın, Polşanın, İsveçin, Hollandiyanın, Avstriyanın, Fransanın qızıl sikkələri Talış xanlığının beynəlxalq ticarətdə iştirakını təsdiqləyir.

Açar Sözlər: Xan, dəfinə, sikkə, tümen, rial, fels, taller, ticarət, islahat.

²¹⁰ Lənkəran Dövlət Universitetinin müəllimi, Lənkəran Dövlət Universiteti, Tarix və fəlsəfə kafedrası; Lənkəran/AZƏRBAYCAN.

1747-ci ildə may ayının 9-da Nadir şah öldürüldükdən sonra tarixi Azərbaycan ərazisində bir çox kiçik feodal dövlətləri - xanlıqlar yarandı. Bu dövrdə yaranan xanlıqlardan biri də Talış xanlığı idi. Xanlığın ərazisi Azərbaycan Respublikasının Astara, Lənkəran, Lerik, Yardımlı, Masallı, Cəlilabad, Biləsuvar rayonlarının ərazilərini və indiki İranın Gilan vilayətinin Astara və Həştəpər (hazırda Taleş adlanır) bölgələrini əhatə edirdi. Talış xanlığı şimal-şərqdə Quba xanlığına tabe olan Salyan sultanlığı ilə, şimalda ərazisi sonradan Şamaxı xanlığı ilə Qarabağ xanlığı arasında bölüşdürülmüş Cavad xanlığı, şimali-qərbdə Qaradağ xanlığı, qərbdə Ərdəbil xanlığı, cənubda isə Gilan xanlığı ilə həmsərhəd idi. Talış xanlığının mərkəzi əvvəlcə Astara şəhəri olmuşdur [7, s.38]. Karvan yolu ilə ən intensiv ticarət şimal istiqamətində Lənkəran – Şamaxı – Cavad – Bakı – Dərbənd – Tərki – Qızılyar – Həştərxan; Cənub istiqamətində isə Lənkəran – Astara – Rəşt və s. marşrutu ilə aparılırdı. Lənkəran şəhəri Avropadan Asiyaya gedən ticarət yolunun üstündə yerləşən strateji bir məntəqəyə – əhəmiyyətli, bir liman şəhərinə çevrildiyinə, Azərbaycanın həm daxili, həm də xarici ticarətində mühüm rol oynadığına görə Qara xan 1747-ci ildə paytaxtı Astaradan Lənkərana köçürdü.

Xanlıqda Astara, Lənkəran, Muranqul, Ərkivan, Dəştvənd, Ucarud, Dırıq, Sırıq, Zuvand, Pirand, Orand mahalları mövcud idi [7, s.20]. Şəhər ticarətinin özəyi: Yuxarı (mərkəzi) və Aşağı bazarda (xalq arasında böyük və kiçik bazar adlanır) tacirlər və sənətkarların dükanları cəmləşirdi. Bazar yaxınlığında məhlələrdə 9 karvansaradan 7-si qamışdan, 1-i taxtadan digəri isə kərpicdən tikilmişdi.

Lənkəranın Avropadan Asiyaya gedən ticarət yolunun üstündə yerləşməsi haqqında mülahizələrə xanlığın ərazisindən keçmiş Avropalı səyyahların əsərlərində rast gəlinir. XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanın bir sıra şəhərlərini gəzmiş İ.Lerxin yol qeydlərində yuxarıda göstərilən karvan yolları haqqında məlumatlar təsdiqlənir [6, s.85].

Mənbələrin verdiyi məlumata görə Volqa-Xəzər ticarət yolunda Xəzər boyunca yerləşən Lənkəran limanı gəmilərin yan alması üçün əlverişli olmaqla yanaşı [4, s.94], Həştərxan, Bakı və digər limanlar kimi qış mövsümündə donmurdu. Bu isə öz növbəsində il boyu Lənkəran tacirlərinə yerli məhsullarla yanaşı (düyü, müxtəlif xəzlik dəri malları, bəzi dərman bitkiləri, balıq mal-qara, taxta-şalban-ağac, un, düyü uzunburun balığı, nərə balığı, qızılbalıq) İran və Hindistan mallarını rus gəmilərindən istifadə etməklə Avropa bazarlarına aparmağa imkan verirdi. Eyni zamanda Qara dəniz vasitəsi ilə Azərbaycana mal gətirən tacirlər Gürcüstanı keçərək Balakən – Şəki – Şamaxı – Bakı və yaxud Gəncə – Şuşa – Lənkəran – Ənzəli istiqamətində hərəkət edirdilər [1, s.455].

Xanlığın tacirləri su yolundan başqa quru yolla da ticarətli məşğul olurdular. Tədqiqatçılar yazırlar ki, Cavad ilə Lənkəran arasında karvan yolu 164 verst (1 verst = 1066,8 m yəni 1 km-dən bir qədər artıq idi), Lənkəranla Rəşt arasında isə 222 verst olub. Şamaxı xanlığından Talış xanlığına gedən yol Kür çayı üzərindən Səlyan və Muğandan, Lənkərandan İrana yol Xəzər dənizi sahili boyunca Astaranın içərisindən keçirdi. Lənkərandan Astaraya məsafə 40 verst olmuşdur. Ərdəbildən Astaraya karvanla 2 sutkalıq üç yol var idi. Bundan başqa Ərdəbilə 2 dağ keçidi yolu da olmuşdur. Bu yollardan taşır və çarvadarlar əsasən yay aylarında istifadə edirdilər. Bunlardan biri, daha rahatı Qumbaşı burnundan və boğazından keçməklə Ərkivandan; ikincisi 17 ağac (hər ağac 6 km) məsafəsi olan Muğan düzündən, Talış dağlarının aşağı ətəklərindən; üçüncü ən yaxın və çətin yol Dırıq və Zuvand mahallarından

keçirdi. Məsafəsi 10 ağac olan sonuncu yolla Lənkərandan Ərdəbilə 1 günə gedilirdi [7, s.68].

Lənkərandan Ənzəliyə olan məsafə 28 ağac olub (hər ağac 6 km hesabında olanda məsafə 168 km-ə bərabər olur). Yüklə daşınması üçün ən rahat yol Astaradan keçib. Ənzəli şəhərində isə yüklər qayıqlar vasitəsi ilə dənizlə Pəri bazar çayının mənsəbinə gətirilib. Lənkərandan Təbrizə 10 günlük və ya 60 ağac məsafə olub (360 km). Bu yol Ərdəbil şəhərinin içindən və kənarlarından keçirdi. Yerli hakimlər, xüsusəndə xan nəslindən olanlar ticarətdən böyük gəlir əldə edirdilər [2, s.256]. Xanlıqda “rəhdari” gömrük haqqı xanın ən böyük gəlirlərindən idi. Rəhdari gömrüyünün miqdarı hər şeydən əvvəl aparılıb-gətirilən malların dəyərindən asılı idi. Tacir və sənətkarların üzərinə düşən vergilərdən biri də darğalıq olub. Bazarda satılan bütün mallardan darğalıq vergisi alınır [6, s.111-112]. Rəhdaridən başqa tacirlər xan tərəfindən müəyyən edilmiş xüsusi divan, məmuri-mizanlara da (mizan-yəni tərəzi, qapan) pul verməli idilər [2, s.256].

Lənkəranın limanının İranın 40 verstliyində ən yaxşı şəhər-limanı olması, İran əyalətlərinin ticarət məhsullarının həm quru, həm də su yolu ilə çox rahat gəlib çata bilməsi, Rusiya-İran ticarətinin əhəmiyyətini artırır. Artıq XVIII əsrdən başlayaraq Lənkəran şəhəri Avropadan Asiyaya gedən ticarət yolunun üstündə yerləşən strateji bir məntəqəyə çevrilmişdi. Qafqaz uğrunda gedən Rusiya-İran rəqabətinin nəticəsi olaraq XVIII-XIX əsrin əvvəllərindən bu iki imperiyanın gümüş sikkələri yerli xanlıqlarda, o cümlədən Talış xanlığında da pul dövriyyəsində hakim mövqə tutmuşdur. Son nəticədə birincilər ikinciləri üstələyərək, sıxışdırır və nəinki Azərbaycanda, eləcə də Qafqazda əsas «ticarət sikkələri» rolunu oynamışdır.

Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq regionunda XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid yazılı mənbələrlə yanaşı [5], region əhalisində də etnoqrafik material kimi qorunub saxlanılan sikkələr Talış xanlığında pul dövriyyəsi haqqında aydın təsəvvür yaradır. Belə ki tədqiq olunan dövrə aid tapılmış sikkə dəfələri, təsadüfi tapıntılar [2, s.120-122] (İrənin qızıl tümənləri və gümüş realları, Rusiyanın, Polşanın, İsveçin, Hollandiyanın, Avstriyanın, Fransanın qızıl, gümüş sikkələri) (Cədvəl №1) xanlığın mühüm ticarət mərkəzi kimi beynəlxalq ticarətdə iştirakını təsdiqləyir və əmtəə-pul mübadiləsinin tələbini hansı sikkələrlə ödənildiyini sərgiləyir.

Beləliklə, regionda tapılmış XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid çoxsaylı numizmatik materialların tədqiqi, xanlığın ərazisindən keçən beynəlxalq ticarət yollarını nişanlamaqla yanaşı, bölgənin iri ticarət mərkəzləri ilə əlaqələrinin intensivliyini sübut edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildən III c., Bakı: Elm, 1999, 584 s.
2. Ağamalı F.R. XVIII əsrin II yarısında – XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Bakı, 1999, s. 256.
3. Cəfərov M.V. XVIII-əsr və XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq bölgəsində tapılmış sikkələr / H.Əliyevin anadan olmasının 87-ci ildönümünə həsr olunmuş «Müasir elmin aktual problemləri» mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, Lənkəran: 2010, s. 119-122.
4. Dəlili H.Ə. Azərbaycanın Cənub xanlıqları XVIII əsrin II yarısında. Bakı: Elm, 1979, s. 94.
5. Əxbənamə. Mirzə Əhməd Mirzə Xudaverdi oğlu (fars dilindən tərcümə Əli Hüseynzadəninidir). Bakı: Elm, 2000, s. 235.

6. Əliyev F.M. Şimalı Azərbaycan şəhərləri. Bakı: Elm, 1960, s. 280
7. Məmmədova İ.M. Lənkəran xanlığı birinci Rus-İran müharibəsi dövründə. Bakı: Elm, 2007, s. 420.

Cədvəl № 1

	Fətəli Şah	Lənkəran rayonu, Bala Şürük kəndi	1951	2	1862	MATM
	Səmərqənd mis pulu XVII-XVIII	Lənkəran rayonu, Kərbəlai Fərzullah	1903	58	I, 207	GTM
	Şamaxı mis sikkələri rus II qəpiyi, XVIII- XIX əsr	Lənkəran rayonu, Sara adası	1823		239	MATM
	Şamaxı abbasisi, Fətəli şahın sahibkəranı, rus-gürcü 2 abbasisi	Lerik rayonu, Orand kəndi (Qızıyurdu)	1930	68	2149	MATM
	XVI-XVII əsr Avropa talerləri	Lerik rayonu Bibiyonu kəndi	2009-cü ilin may	7 ədəd	A- 11805	MATM
	Şirvan və Gəncə xanlarının gümüş sikkələri	Lənkəran rayonu, Səpnəkəran kəndi	2008-ci il oktyabr	87 ədəd	A- 11751	MATM
	Şamaxı xanlığının gümüş abbasisi	Astara rayonunun Ərçivan kəndi	1966-cı ilin qışı	4 ədəd	A-9012	MATM
	Şamaxı xanlığının felsi	Astara rayonu	1972-ci il	ədəd	A-9332	MATM
	Şamaxı xanlığı Gümüş abbasi	Lənkəran rayonu Daştətük kəndi	2005-ci il 26 oktyabr	2 ədəd	-	Şəxsi kolleksiya
	Şamaxı xanlığının 2 felsi, 4 abbasisi	Lənkəran rayonu Vel kəndi	2006-cı il 13 iyul	ədəd	-	Şəxsi kolleksiya
	İmami, fels (qəlp Nadiri)	Astara rayonu Lovayn kəndi	2007-ci il 30 sentyabr	ədəd	-	Şəxsi kolleksiya
	Qacarlar, gümüş sikkə	Astara rayonunun Kijəoba qəsəbəsi Tüləküvan kəndi	2008-ci ilin 24 oktyabrı	4 ədəd	-	Şəxsi kolleksiya
	Qacarlar, gümüş sikkə	Lənkəran şəhəri	2006-cı il 25 mart	ədəd	-	Şəxsi kolleksiya
	Qacarlar, gümüş sikkə	Lənkəran rayonunun Nərimanabad qəsəbəsi	2007-cü ilin 19 avqustu	03 ədəd	-	Şəxsi kolleksiya

1. Azərbaycan Respublikasının cənub-çərç regionunda XVIII-XIX əsrin əvvəllərinə aid aşkarlanan sikkə dəfinələri, təsadüfi tapıntılar.

				Tablo № 2			
							
Şəkil 1. Av.	Rev.	Şəkil 2. Av.	Rev.				
							
Şəkil 3. Av.	Rev.	Şəkil 4. Av.	Rev.				
							
Şəkil 5. Av.	Rev.	Şəkil 6. Av.	Rev.				
							
Şəkil 7. Av.	Rev.	Şəkil 8. Av.	Rev.				
							

2– Lerik rayonu Bibiyonu kəndi, –Şvabiya, Bohemiya, Bavariya, Friziya, Saksoniya, Köln, Drezden, Nürnbərg və Hamburqda, habelə Avstriya, İsveçrə (Sürix) və Belçikada (Lyej) zərb olunmuş talerlər, şəkil 1-17; (AMEA MTM A-11805)